

ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΚΕΦΑΛΕΣ ΕΙΔΩΛΙΩΝ ΑΠΟ ΙΕΡΟ ΣΤΑ ΧΑΝΙΑ (ΚΡΗΤΗ)*

Νινιού-Κινδελή Βάσσα

Επίτιμη Προϊσταμένη της ΚΕ΄ Εφορείας Αρχαιοτήτων, Υπουργείο Πολιτισμού
vannaniniou@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο παρόν άρθρο παρουσιάζονται δύο πήλινα ειδώλια ταύρων που φέρουν επιγραφές. Βρέθηκαν στο υπαίθριο ιερό του Ποσειδώνα, στα νοτιοδυτικά της Κρήτης, το οποίο άκμασε κατά τους ελληνιστικούς χρόνους και συνέχισε να λειτουργεί κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Εκατοντάδες τα πήλινα ειδώλια που έχουν αναθεθεί στο ιερό, όλα απεικονίζουν τον ταύρο, το ζώο που συμβόλιζε το σφρίγος και τη γονιμότητα και συνδεόταν με τον Ποσειδώνα από τα προϊστορικά χρόνια. Τα δύο ενεπίγραφα ειδώλια είναι τα μόνα από το πολυάριθμο σύνολο, που αποκαλύπτουν τα ονόματα των αναθετών τους.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: ειδώλια, ενεπίγραφα, ιερό, ταύροι, Ποσειδών.

INSCRIBED FIGURINE HEADS FROM A SANCTUARY AT KHANIA (CRETE)

ABSTRACT

This article presents two inscribed clay figurines of bulls. The figurines were found at Poseidon's open-air sanctuary, in south-west Crete, which flourished during the Hellenistic period and continued its function throughout the Roman times. Several hundreds of clay figurines were the main offering to the god, all depicting the bull, the animal symbolising power and fertility strongly connected with Poseidon since the Prehistoric times. Only two figurines, out of the total volume found, are inscribed and reveal the names of their donors.

KEYWORDS: figurines, inscribed, sanctuary, bulls, Poseidon.

ΤΟ ΙΕΡΟ

Το υπαίθριο ιερό από το οποίο προέρχονται τα ευρήματα που παρουσιάζονται εδώ, βρίσκεται στην περιοχή Τσισκιανά, όπου και ομώνυμος μικρός οικισμός, στην ενδοχώρα του νοτιοδυτικού τμήματος της Περιφερειακής Ενότητας Χανίων (Νινιού-Κινδελή, 1995: 681-689, πιν. ΞΘ' - ΟΣΤ'· Niniou-Kindeli, 2003: 236-243, 252, 270, 339-348). Η τοπογραφική του εγγύτητα με την αρχαία πόλη Έλυρο το τοποθετεί στην επικράτεια της (IC, II: XIII, 175-176· Μικρογιαννάκης, 1967: 45-46, 66-67). Ωστόσο το ιερό δεν φαίνεται να περιοριζόταν στην εξυπηρέτηση των θρησκευτικών

DOI: <https://doi.org/10.25145/j.fortunat.2020.32.33>

FORTVNATAE, N° 32; 2020 (2), pp. 505-517; ISSN: 1131-6810 / e-2530-8343

Εικ. 1: Χαρακτηριστική άποψη τμήματος του ιερού
(© ΥΠΠΟΑ/Εφορεία Αρχαιοτήτων Χανίων).

αναγκιών μόνο των κατοίκων της, αλλά και άλλων γειτονικών πόλεων, όπως της Υρτανίας (IC, II: xv, 184-185· Νινιού-Κινδελή, 1990: 49-55· Sporn, 2002: 300 κ.ε.).

Η έρευνα που διενεργήθηκε κατά διαστήματα από την τότε ΚΕ' Εφορεία Αρχαιοτήτων, είχε τον χαρακτήρα της σωστικής ανασκαφής και πραγματοποιήθηκε υπό την διεύθυνση της υπογράφουσας. Η ανασκαφή δεν έχει ολοκληρωθεί, αλλά έχει καλύψει το μεγαλύτερο τμήμα του ιερού, το οποίο χαρακτηρίζεται από τα τυπικά δομμένα ενός υπαίθριου χώρου λατρείας, ενώ αντίθετα δεν έχει αποκαλυφθεί κανένα στοιχείο ύπαρξης ναού ή άλλου στεγασμένου χώρου.

Μέσα σε εύφορη κοιλάδα, κοντά σε μικρό ποτάμι, έχει διευθετηθεί λειτουργικά ο χώρος της λατρείας. Το κυρίως τμήμα αποτελούν άνηθρα κατασκευασμένα από πλακοειδείς λίθους, χωρίς συνδετικό κόνιαμα. Στο ανώτερο και πλατύτερο άνηθρο περιλαμβάνεται βωμός, κατασκευασμένος με τον ίδιο τρόπο, ενώ το διαμετρικά αντίθετο άκρο του περιορίζεται από μεγάλο φυσικό βράχο, ερρασιμένο στην κάθετη όψη του και ενταγμένο στην κατασκευή (εικ. 1). Τμήμα του κεντρικού του πυρήνα καταστράφηκε από την εγνατάσταση, εκκλήσις του Αγίου Ζωσιμά και της Οσίας Μαρίας

* Ευχαριστώ την επιστημονική επιτροπή για την πρόσκληση συμμετοχής στον τιμητικό τόμο για τον καθηγητή Ángel Martínez-Fernández, τον αγαπητό φιλέλληνα Άγγελο, όπως τον ονομάζουμε όλοι εδώ. Η πολυετής άρτια συνεργασία μου με τον καθηγητή, στο επιγραφικό υλικό της αρχαίας Απέρτας, μόνο γόνιμη και θετική εμπειρία μπορεί να χαρακτηριστεί. Ωστόσο δεν μπορεί να μην τονιστεί η πηγαία καλοσύνη του, η ευγένειά του και η προθυμία του να βοηθήσει με τον πιο αποτελεσματικό τρόπο, όποτε του έχει ζητηθεί και εν προκειμένω στο συγκεκριμένο άρθρο.

Εικ. 2: Ειδώλια ταύρων στη θέση τους
(© ΥΠΠΟΑ/Εφορεία Αρχαιοτήτων Χανίων).

της Αιγυπτίας (της Σάντα Μαρία, όπως την αποκαλούν οι κάτοικοι της περιοχής), γκρεμισμένης σήμερα κατά το μεγάλο τμήμα της, εξαιτίας της πτώσης βράχων. Η διάνοιξη αγροτικού δρόμου για την επισκευή της εκκλησίας ήταν η αφορμή για τον εντοπισμό του αρχαίου ιερού, αλλά είχε ως συνέπεια την καταστροφή κάποιου ακόμα τμήματός του. Σύμφωνα με τα αναστασιακά δεδομένα οι κατασκευές του ιερού (άνδηρα και βωμούς) συνεχίζονταν μέχρι κάποιο τμήμα του χώρου της μετέπειτα εκκλησίας. Στη συνέχεια υπάρχει διαφοροποίηση. Το φυσικό επικλινές, νότια της εκκλησίας, δεν έχει διαμορφωθεί τεχνητά, με εξαίρεση ελάχιστα υπολείμματα ανδρώου στο ανώτατο επίπεδο. Γενικά ο χώρος εκεί είναι απλώς χρησιμοποιημένος μόνο για την εναπόθεση των αναθημάτων και των προσφορών, χωρίς ιδιαίτερες διαμορφώσεις, με απλούς πλακωειδείς λίθους να σκεπάζουν τις μικρές έμπυρες προσφορές κατά τόπους.

Το βασικό χαρακτηριστικό του ιερού είναι το πλήθος, η πυκνότητα και κυρίως η ομοιογένεια των πήλινων αναθημάτων, (εικ. 2). Παρά τον μεγάλο τους αριθμό (έχουν αριθμηθεί-καταγραφεί περισσότερα από χίλια), εντυπωσιάζει η επανάληψη του είδους: πήλινα ειδώλια βοοειδών, διαφόρων μεγεθών. Ικανός αριθμός από αυτά διατηρεί τον κορμό με τα επίθετα γεννητικά όργανα, έντονα δηλωμένα, έτσι ώστε να επιτρέπει την ταύτισή τους με την απεικόνιση του ταύρου (Bodson, 1978: 144-151). Η απόθεση των ειδωλίων ήταν εξαιρετικά πυκνή. Όσα δεν είχαν μετακινηθεί από την πτώση των υπερκείμενων βράχων ή των επιχώσεων, κοίταζαν δυτικά, προς το ποτάμι.

Τμήματα του μαρμάρινου λατρευτικού γλυπτού, που απεικόνιζε ανδρική θεότητα, καθώς και λίθινη αναθηματική επιγραφή του 2^{ου} αιώνα π.Χ., που παρέχει την ταυτότητα του θεού, του Ποσειδώνα, βρέθηκαν πεσμένα στις επιχώσεις ανάμεσα σε ειδώλια ταύρων (Νινιού-Κινδελή, 1995: 683-685, πιν. ΟΣΤ'· SEG 45: 1275). Ο Ποσειδώνας, κατ' εξοχήν θεός του υγρού στοιχείου, στην προσολύμπια υπόστασή του χαρακτηρίζεται από τις χθόνιες δυνάμεις του («γαιήοχος», Nilsson, 2004: 132), ελέγχει τη ζωή

Εικ. 3: Απόθεση σκύφων και ταύρου
(© ΥΠΠΟΑ/Εφορεία Αρχαιοτήτων Χανίων).

και τον θάνατο των ανθρώπων, αλλά και τη γονιμότητα της γης και των κοιπαδιών. Στο δωδεκάθεο του Ολύμπου, παρότι εμφανίζεται ως θεός της θάλασσας, δεν έπαψε να σχετίζεται με τις γήινες δυνάμεις, τα ποτάμια και τις πηγές (Κακριδής, 1986, τ. 2: 114· Παπαχατζή, 1988: 2-3).

Τα αγγεία που βρέθηκαν στο ιερό, ως τελετουργικά σκεύη παρά ως αντικείμενα ανάθεσης, είναι ολιγάριθμα σε σύγκριση με το πλήθος των ειδωλίων. Όσο αφορά στην ελληνιστική περίοδο περιορίζονται σε σχήματα υγρών και θυμιάσης. Την πλειονότητα αποτελούν τα μόνωτα και τα άωτα σκυφίδια του 3^{ου} αιώνα π.Χ., (εικ. 3) τα περισσότερα μάλιστα συγκεντρωμένα σε συγκεκριμένο χώρο του ενός ανδρήρου. Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο ο κύριος αριθμός ήταν οι λύχνοι που χρησιμοποιούν για τον φωτισμό ή αποτελούσαν το μέσον του τελετουργικού τυπικού και το ανάθημα της περιόδου.

Στο βωμό υπήρχε παχύς σωρός στάχτης με μεγάλη ποσότητα τεμαχισμένων και καμένων οστών αιγοπροβάτων.¹ Περιφερειακά του σωρού βρέθηκαν δύο σιδερένιες σφενδόνες δακτυλιδιών και τριάντα ένα νομίσματα του τέλους του 4^{ου} - 3^{ου} αιώνα π.Χ., από τα οποία πέντε αργυρά, το ένα Γόρτυνος και τα τέσσερα κοπές του Άργους Πελοποννήσου, ενώ τα υπόλοιπα χαλικά κρητικών πόλεων (Νινιού-Κινδελή, 1995: 683, πιν. ΟΔ'· Σιγόρδου, 2017: 206-210), μελαμβραφή όστρακα του τέλους του 4^{ου} και των αρχών του 3^{ου} αι. π.Χ. και λιγοστά σπασμένα ειδώλια.

¹ Ο David Reese, ο οποίος έχει αναλάβει την μελέτη και δημοσίευση των οστών του βωμού, έχει επισημάνει την εντυπωσιακά μεγάλη ποσότητα θυσιασμένων αιγοπροβάτων, όλων νεαρής ηλικίας.

Εικ. 4: Το Π7349
(© ΥΠΠΟΑ/Εφορεία Αρχαιοτήτων Χανίων, φωτογράφιση Ηλ. Ηλιάδη).

Η ελληνιστική περίοδος, όπως προκύπτει από τα ανασταφικά δεδομένα και τα ευρήματα, είναι η ακμαία περίοδος λειτουργίας του ιερού. Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο έχουν καταργηθεί οι έμπυρες θυσίες ζώων και αναθέσεις ειδωλίων ταύρων. Η λειτουργία περιορίζεται σε μικρές επιτόπιες καύσεις προσφορών με αναθέσεις λύχνων, εντοπισμένες κυρίως στον κεντρικό χώρο του ιερού.²

ΜΟΥΣΕΙΟ ΧΑΝΙΩΝ Π7349 (εικ. 4)

Κεφαλή ειδωλίου ταύρου. Βρέθηκε στις 6-10-1992, μαζί με αρκετά κομμάτια ειδωλίων, νότια του βωμού, αρκετά κοντά στο δάπεδό του. (εικ. 5, Π450) Τμήμα του βωμού, άγνωστο πόσο μεγάλο, είχε καταστραφεί όταν διανοίχτηκε ο χώρος για το χτίσιμο του βόρειου τοίχου της εκκλησίας. Μέσα στο αναμοχλευμένο στρώμα της καταστροφής δεν βρέθηκε κάποιο αντικείμενο νεότερο της διάρκειας λειτουργίας του βωμού. Ωστόσο η απόθεση των ειδωλίων στο καιρίο αυτό τμήμα του ιερού δεν ήταν πλέον αδιατάρακτη.

Διάσταση από το ρύγχος μέχρι το μέσον των κεράτων: 8,8εκ.

Πλάτος μεταξύ κεράτων: 11,1εκ.

Σωζ. μήκος: 9,3εκ.

² Σε εξέλιξη βρίσκεται η μελέτη της ανασταφής και του υλικού προκειμένου να δημοσιευτεί λεπτομερώς.

Εικ. 5: Το Π7349 (στη φωτογραφία Π450), όπως βρέθηκε
(© ΥΠΠΟΑ/Εφορεία Αρχαιοτήτων Χανίων).

Πλάτος ρύγχους: 4,1εκ.

Πάχος τοιχωμάτων τραχήλου: 0,5εκ.

Πηλός ωχρός (very pale brown 10YR 7/4), με λίγες, σχετικά μεγάλου μεγέθους προσμείξεις, στις οποίες οφείλονται και ορισμένα σκασίματα κατά την όπτηση.

Βαφή καστανή, αραιτά απολεπισμένη.

Διατηρείται το αρχικό τμήμα του τραχήλου, συγκολλημένο από πολλά κομμάτια. Διασώζεται τμήμα της επίθετης γούσας. Τα αυτιά είναι σχεδόν τελείως αποικρουσμένα, ενώ το αριστερό κέρατο φέρει μία απολέπιση. Το κεφάλι είναι κατασκευασμένο με μήτρα, προσαρμοσμένο στον ευρύ τράχηλο που είναι τροχήλατος. Η απόδοση του προσώπου είναι επίπεδη, ενώ το ελλειψοειδές ρύγχος φέρει δύο αυλακώσεις με κοιλότητες για την απόδοση του στόματος και του ρύγχους. Μεταξύ των κεράτων και στον τράχηλο υπάρχουν οπές όπτησης.

Γραπτά αποδίδονται τα μάτια, ενώ υπολείμματα βαφής διατηρούνται ανάμεσα στα κέρατα, γύρω από το ρύγχος, στον τράχηλο και κατά τόπους, ανάμεσα στα μάτια.

Στο χώρο μεταξύ των κεράτων και των ματιών υπάρχει η εγχάρακτη επιγραφή:

Αρις

Έχει χαραχθεί μετά την όπτηση του ειδωλίου. Η επιγραφή δεν έχει κάποια επεξεργασία. Είναι χαραγμένη πρόχειρα.

Τα γράμματα είναι ανισομεγέθη, με σταδιακή μείωση από την αρχή προς το τέλος της λέξης. Το Α, το οποίο καταλαμβάνει σχεδόν το κέντρο του χώρου, έχει ύψος 1,8εκ. και μεγ. πλάτος 1,9εκ., το Ρ 1εκ., το Ι 0,8εκ. και το Σ 0,4εκ.

Το σχήμα των γραμμάτων –το Α με την οριζόντια κεραία ίσια και το Σ με ανοιχτές τις κεραίες– οδηγούν στην χρονολόγησή της στον 3^ο αιώνα π.Χ. Κλειστό

ανασκαφικό στρώμα, στην περίπτωση του ειδωλίου, όπως ήδη αναφέρθηκε, δεν υπάρχει. Η θέση εύρεσής του ωστόσο, πολύ κοντά στο βωμό και το ανώτατο άνηδρο, θα μπορούσε να ενισχύσει την χρονολόγηση με βάση το σχήμα των γραμμάτων.

Η παλαιότερη επιγραφική μαρτυρία του ονόματος Άρις απαντάται στα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ., σε βάση μελαμβαφούς οινόχους με graffito, από πηγάδι της Αγοράς των Αθηνών και εμφανίζεται ως αυτούσιο όνομα. Οι Sparkes και Talcott ωστόσο έχοντας υπόψη τους ένα άλλο παράδειγμα μελαμβαφούς βάσης με την ίδια προέλευση, που φέρει το graffito Άριστι( ), αποδίδουν το όνομα Άρις στην σύντμηση Άρισ(τι) (Lang, 1975: 35, F80, F81).

Το 107-98 π.Χ. το όνομα Άρις απαντάται στην Κνίδα σε λαβή ενσφράγιστου αμφορέα (Fraser - Mathews: *s.u.* Άρις, στο αρχείο της Grace, ASCSA, KT 303, στη γενική Άριδος). Αρκετά αργότερα, το 169-172 μ.Χ., στις Θεσπιές της Βοιωτίας, αναφέρεται ο Νουμήνιος Άρις (*SEG* 39, 456, III, 42 = Nouveau Choix, 85, 15· Roech, 2007-2008: 37, 42).

Από την ελληνιστική Κύμη της Μικράς Ασίας προέρχεται η επιγραφή Άρις / Λάριδος. Ο Bechtel (1909: 48-49, no. 50) υποθέτει ότι θα μπορούσε να είναι συντομωμένη απόδοση του ονόματος Κλέαρις, σύμφωνα με το παράδειγμα της *IG* IX, no. 610.

Το φαινόμενο της σύντμησης απαντάται και σε επιγραφή του τέλους του 2^{ου} ή των αρχών του 3^{ου} αιώνα μ.Χ., από την Leptis Magna, στην οποία αποδίδεται η αναφορά του ονόματος Άρισ(τοφώντος) (Perkins, 1951: 94).

Μεταγενέστερο παράδειγμα της αυτούσιας αναφοράς του ονόματος –Άρις– συναντάται στην χριστιανική Σελεύκεια (*SEG* 52: 1398 [1]· *SEG* 52: 1398 [2]).

Εάν ωστόσο θεωρηθεί ότι η επιγραφή του ειδωλίου των Τσιικιανών μπορεί να αναφέρεται στο θεό Άρη, στα αντίστοιχα παραδείγματα από τις επιγραφές της Κρήτης και γενικότερα της Ελληνικής επικράτειας κατά τους ελληνιστικούς χρόνους δεν συναντάται αυτή η γραφή. Στην Βιάννο αναφέρεται επιγραφικά ιερό Άρεος (*IC* I: VI, 1, 2) και στο Ίστρον, ιερό Άρεος και Αφροδίτας (*IC* I: XIV, 2), ποιητικές γενικές (*LSJ*): *s.u.* Άρης) που προέρχονται από την ονομαστική Άρης.

Ο Leslie Threatte (1980, 165· 1996, 706) εντοπίζει την σύγχυση των γραμμάτων η και ι στην ορθογραφία διαφόρων λέξεων και στην περίπτωση που μας ενδιαφέρει, στο όνομα Άρις ή Άρης, μετά το 150 μ.Χ. και εξαιρετικά σπάνια πριν από τότε. Σύμφωνα με τον ίδιο, το σύνολο των ενεπιγραφών σχιστολιθικών πλακών της αρχαίας Αγοράς των Αθηνών, το οποίο εξετάζει, εμφανίζει ένα φαινόμενο «ιωταϊστικού συλλαβισμού» (iotacistic spellings), της ρωμαϊκής περιόδου, όπως Αθηνα, Άρις, Διμοσοθε και άλλα ονόματα θεών και ανθρωπών.³

³ Αθηνε, Διμο, ΣΟΘΙΚΛΗΣ. Η αρχική ερμηνεία του Leslie Threatte, ότι επρόκειτο για ελλιπή γνώση της ορθογραφίας ορισμένων μαθητών, οφειλόταν στην αδυναμία εξέτασης των σχιστολιθικών πλακιδίων από κοντά. Όταν η μελέτη έγινε εφικτή, διαπίστωσε ότι, από το σύνολο των εκατό περίπου πλακιδίων, τα δεκαέξι είναι ενεπιγραφα και το βάρος ορισμένων και μόνο δεν μπορεί να δικαιολογήσει την χρήση τους από τους μαθητές.

Εικ. 6: Το Π10072
(© ΥΠΠΟΑ/Εφορεία Αρχαιοτήτων Χανίων, φωτογράφιση Γ. Χαιρετάκη).

Η αναφορά του ονόματος Άρις στο ειδώλιο των Τσισιανών πρέπει να αποτελεί αναγραφή προσωπικού ονόματος ενός αναθέτη. Πιθανότατα πρόκειται για σύντμηση ενός μεγαλύτερου ονόματος που απαντάται στην περιοχή (για παράδειγμα, ο Αρίσταρχος από την κοντινή πόλη Κάντανο σε επιγραφή του 3^{ου} αιώνα π.Χ., ο Αριστομένης και ο Αριστόδαμος από την Πολυρρήνια και πολλά ονόματα από άλλες πόλεις, με πρώτο συνθετικό το Άρις- (Fraser - Mathews), συνήθεια αρχικά διαδεδομένη, όπως αναφέρθηκε παραπάνω.

Ίσως ο αναθέτης χάραξε το υποκοριστικό του στο ειδώλιο και το πρόσφερε στο θεό, τοποθετώντας το κοντά ή δίπλα στο βωμό.

ΜΟΥΣΕΙΟ ΧΑΝΙΩΝ Π10072 (εικ. 6-7)

Τμήμα από κεφάλι ειδωλίου ταύρου. Βρέθηκε στις 7-10-1998, στη νότια περιοχή του αρχαίου ιερού, επάνω στο φυσικό επικλινές, στο στρώμα των καθαρών ελληνιστικών αποθέσεων.

Στο συγκεκριμένο χώρο τα αναθήματα έχουν αποτεθεί απλά στο έδαφος, χωρίς την αντίστοιχη κατασκευή ανδρών του βορειότερου τμήματος. Οι αποθέσεις των ειδωλίων και στο χώρο αυτό ήταν πολύ πυκνές, αλλά διαταραγμένες ως προς την αρχική τους θέση, από την πτώση βράχων, αιτία της αποσπασματικής διατήρησης των περισσότερων από αυτά (εικ. 8). Κατά τόπους υπήρχαν μεμονωμένοι πλακοειδείς λίθοι, οι οποίοι σε ορισμένες περιπτώσεις είχαν χρησιμεύσει για το σβήσιμο μικρής τελετουργικής πυράς.

Από το κεφάλι του ειδωλίου διατηρείται το μεγαλύτερο μέρος του μετώπου και η έκφυση του αριστερού κέρατου και αυτιού, καθώς και το αριστερό μάτι, έντονα δηλωμένο, με ανάγλυφες τις πτυχώσεις στην εσωτερική πλευρά. Ανάμεσα στα κέρατα

Εικ. 7: Το Π10072, λεπτομέρεια του τμήματος με την επιγραφή
(© ΥΠΠΟΑ/Εφορεία Αρχαιοτήτων Χανίων, φωτογράφιση Γ. Χαιρετάκη).

διατηρούνται δύο οπές όπτησης. Είναι κατασκευασμένο με μήτρα. Εσωτερικά διακρίνονται έντονα τα ίχνη της πίεσης του κεφαλιού στη μήτρα και του εργαλείου για τη διάνοιξη των οπών όπτησης.

Σωζ. Ύψος: 8 εκ.

Σωζ. Πλάτος: 7,2 εκ.

Πάχος τοιχώματος: 0,8-2,1 εκ.

Πηλός: ωχρός (very pale brown 10YR 7/4), με λίγες προσμείξεις.

Υπολείμματα μελανής βαφής στις πτυχώσεις του ματιού. Πλατειά ταινία κάτω από το μάτι, λεπτή στη ρίζα του κέρατου και υπολείμματα κατά τόπους στο μέτωπο.

Ίχνη καύσης στην πρόσθια και στην οπίσθια επιφάνεια, αλλά όχι στην επιφάνεια θραύσης, δεδομένο που σημαίνει ότι είχε έρθει σε επαφή με πυρά πριν σπάσει.

Ο χώρος μεταξύ των κεράτων και του μετώπου καταλαμβάνεται από διστιχη επιγραφή:

*Ποσειδ[ᾶν] (ἢ Ποσειδ[ῶν])
Αρχίδας*

Η επιγραφή έχει χαραχθεί πριν από την όπτηση του ειδωλίου. Είναι ευδιάκριτη η βιασύνη με την οποία έχουν γραφεί τα ονόματα, όχι μόνο γιατί δεν έγινε προσπάθεια να υπολογιστεί σωστά ο χώρος για την επιγραφή, αλλά και γιατί δεν διορθώθηκε το λάθος: στον πρώτο στίχο, στη θέση του Σ, αρχικά είχε γραφεί Ε, δηλαδή το γράμμα που ακολουθεί.

Το συνολικά σωζόμενο μήκος του πρώτου στίχου, χαραγμένου μεταξύ των κεράτων, είναι 4,9 εκ. Η θραύση του κέρατου δεν διασώζει την συνέχεια της λέξης, χωρίς να είναι σίγουρο ότι χωρούσε με τα ίδια κενά μεταξύ των γραμμάτων.

Εικ. 8: Αποθέσεις νότιας περιοχής
(© ΥΠΠΟΑ/Εφορεία Αρχαιοτήτων Χανίων).

Το συνολικό μήκος του δεύτερου στίχου, ο οποίος καταλαμβάνει τον χώρο του μετώπου κυρίως, είναι 6,4 εκ. Τα τελευταία γράμματα έχουν χαραχθεί σε ελαφρώς καμπυλωτή διάταξη προς τα άνω, στη συμβολή του κέρατου με το αυτί, προκειμένου να χωρέσει η λέξη. Από το τελευταίο γράμμα λείπει τμήμα της άνω κεραίας.

Ύψος γραμμάτων 1ου στίχου: 0,45 (σωζ.) - 0,5 - 1 - 0,75 - 0,5 - 0,75 εκ.

Ύψος γραμμάτων 2ου στίχου: 0,7 - 0,8 - 0,6 - 0,9 - 0,9 (σωζ. Σ) εκ.

Η μορφή των γραμμάτων είναι όμοια με του προηγούμενου ειδωλίου. Το Α έχει οριζόντια κεραία και τα δύο Σ ανοιχτές, στοιχεία που δείχνουν την χρονολόγησή του στον 3^ο αιώνα π.Χ. Η εύρεσή του μέσα στο καθαρό στρώμα αναθέσεων, της κύριας περιόδου ακμής του ιερού, επιτρέπει αυτή την χρονολόγησή.

Από την πρώτη λέξη διακρίνονται με ευκρίνεια τα γράμματα Ποσειδ-, παρότι το Π δεν διατηρείται ολόκληρο. Η κατάληξη σε δοτική κλήση μπορεί να θεωρηθεί δεδομένη, εφόσον πρόκειται για ειδώλιο που ανατίθεται στον επίσημα λατρευόμενο θεό (Νινιού-Κινδελή, 1995: 684-689). Ωστόσο η συμπλήρωση της δοτικής στην τυπική γραφή με -ωνι (Ποσειδῶνι) είναι αμφίβολη. Βρισκόμαστε στην ελληνιστική εποχή κατά την οποία στην Κρήτη επικρατεί η χρήση της δωρικής διαλέκτου. Με βάση τα αντίστοιχα παραδείγματα των κρητικών επιγραφών η κατάληξη -ανι, δηλαδή Ποσειδᾶνι ίσως είναι πιο σίγουρη (IC I: VIII, 4, 15: Ποσειδᾶνι, σε επιγραφή του 5^{ου} αιώνα π.Χ. από το ιερό του Γιούχτα· IC I: XVII, 1, 6: επιγραφή του 3^{ου} αιώνα π.Χ. αναφερόμενη στο ιερόν του Ποτειδάωνος και τας Αμφιτρίτας στην Λεβήνα, όπως και στην Λάππα, IC I: XVI, 2, αντίστοιχη αναφορά σε ιερό των δύο θεών τον ίδιο αιώνα. Ωστόσο, καθώς σιγά-σιγά η χρήση της κρητικής διαλέκτου υποχωρεί και αντικαθίσταται από την ελληνιστική

κοινή υπάρχουν και τα αντίστοιχα άλλα παραδείγματα. Στην Πραισό, IC III: VI, 7, 16, τον ίδιο αιώνα απαντάται η αναφορά του Ποσειδώνα, στην Ολούντα, σε επιγραφή του 201/200 π.Χ., τον Ποσειδώνα, SEG 23: 547 και τελικά στην λίθινη επιγραφή του 2^{ου} αιώνα π.Χ. από το ιερό των Τσισιανών, Πασειδῶνι {Ποσειδῶνι} / Εὐχάν / Μενεσθένης / Ἀβδία, SEG 45: 1275).

Το όνομα του δεύτερου στίχου, Ἀρχίδας, έχει διασωθεί σχεδόν ολόκληρο. Το συγκεκριμένο όνομα δεν απαντάται στην Κρήτη. Σε επιγραφή του 191 π.Χ. από το ιερό του Απόλλωνα στους Δελφούς αναφέρεται ο ιδιώτης Ἀρχίδας (SGDI II (1999): Phokis - Delphi).

Το όνομα απαντάται και σε επιγραφή της Θήρας, του 1^{ου} π.Χ./1^{ου} μ.Χ. και σε άλλη του 2^{ου} μ.Χ. (Fraser - Mathews: s.u. Ἀρχίδας).

Στο ειδώλιο του αναθέτη Ἀρχίδα εμφανίζεται η παλαιότερη, μέχρι τώρα, αναφορά του ονόματος στην ελληνική επικράτεια. Η λίθινη επιγραφή του 2^{ου} αι. π.Χ. είχε αποκαλύψει τον λατρευόμενο θεό. Η προσφορά του ειδωλίου στο ιερό είναι, χρονολογικά, η πρώτη επίκληση στον Ποσειδώνα ενώ ταυτοχρόνως έρχεται να επιβεβαιώσει την ταυτότητα της λατρείας του.

Τα ενεπίγραφα αναθήματα διαφόρων ειδών στα ιερά εμφανίζοντα ήδη κατά τους αρχαίους χρόνους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, όσο αφορά στην κατηγορία που μας ενδιαφέρει εδώ, αποτελούν τα ενεπίγραφα χάλκινα και μολύβδινα ειδώλια ταύρων από το Καβίριο της Θήβας, τα οποία ωστόσο έχουν διαφορετικό νοηματικό πρόσημο. Σύμφωνα με την αναλυτική μελέτη της Αγγελικής Λεμπέση (1992: 4-17), στην περίπτωση του Καβιρίου η προσφορά των ταύρων συμβόλιζε την μετάβαση από την παιδική ηλικία στην ενηλικίωση και εν τέλει τη διαδικασία της μύησης.

Το ιερό των Τσισιανών λειτουργεί στο μυστηριακό περιβάλλον της προαιώνιας παράδοσης των μινωικών υπαίθριων, αγροτικών ιερών, αλλά προσαρμοσμένο στις ιδεολογικές και πολιτικές αλλαγές που έχει επιφέρει στη θεολογική σκέψη το πέρασμα των αιώνων και ιδιαίτερα η ελληνιστική περίοδος. Η εμμονική αφιέρωση του ταύρου εδώ, ζώου άρρηκτα συνδεδεμένου με τον Ποσειδώνα («Ταύρειος ο Ποσειδών», Ἡσύχ⁴. T253), νοηματοδοτεί την ιδιότητά του ως κατεξοχήν συμβόλου του σφρίγγους και της γονιμικής ισχύος και παραπέμπει στην επίκληση των αναθετών για την γονιμότητα των κοπαδιών και την καρποφορία των αγρών τους (το «φιλικό αντίδωρο», Burkert, 2015: 210). Η ίδρυση του ιερού το β' μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ. θα μπορούσε να συνδυαστεί και με το ιστορικό γεγονός της σιτοδείας. Όπως μας πληροφορεί η επιγραφή του 330-326 π.Χ. από την Κυρήνη, η Έλυρος, στην επικράτεια της οποίας βρισκόταν το ιερό, περιλαμβάνεται στον κατάλογο των πόλεων που πήραν σιτάρι δωρεάν ή σε μειωμένη τιμή (Μιχρογιαννάκης, 1967: 44-45· SEG IX, 2). Δεν αποκλείεται λοιπόν η έλλειψη σιτηρών ή γενικότερα η κακή σοδειά να οδήγησε τους λαϊκούς ανθρώπους, τους αγρότες

⁴ Ἡσύχ. = ΗΣΥΧΙΟΣ.

και κτηνοτρόφους της περιοχής, στη συγκεκριμένη μορφή λατρείας που τους ήταν οικεία μέσα από τις παραδόσεις. Την ανάγκη αυτή εκφράζουν στη διάρκεια των αιώνων της λειτουργίας του ιερού και οι τρεις αναθέτες –Άρις, Αρχίδακς και Μενεσθένης του Άβδία, της λίθινης επιγραφής– οι μόνοι που θέλησαν να δηλώσουν το όνομά τους, ανάμεσα στους, ανώνυμους για εμάς, εκατοντάδες προσκυνητές που προσέτρεξαν στο ιερό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- BECHTEL, Fr. (1909): *Aeolica. Bemerkungen zur Kritik und Sprache der aeolischen Inschriften*, Max Niemayer, Halle.
- BODSON, L. (1978): «*Ιερά Ζώα*». *Contribution à l'étude de la place de l'animal dans la religion grecque ancienne*, Memoires 8, ser. 2, vol. 63, fasc. 2, Academie Royale de Belgique, Brussels.
- BURKERT, W. (2015): *Αρχαία ελληνική θρησκεία. Αρχαϊκή και Κλασική Εποχή*, μτφρ. Νικ. Π. ΜΠΕΖΑΝΤΑΚΟΣ, Αφρ. ΑΒΑΓΙΑΝΟΥ, Αθήνα [δευτέρα έκδοση].
- FRASER, P. M. - MATHEWS, E. (1987): *A Lexikon of Greek Personal Names*, Oxford.
- IC = GUARDUCCI, M. (1935, 1939): *Inscriptiones Creticae Graecae et Latinae*, Roma.
- ΚΑΚΡΙΑΔΗ, Γ. (1986): *Ελληνική Μυθολογία*, Αθήνα.
- LANG, M. (1975): *Graffiti and Dipinti, Agora XXI*, Princeton.
- ΛΕΜΠΕΣΗ, Αγγ. (1992): «Τα μετάλλινα ζώδια του θηβαϊκού Καβιρίου. Μία ερμηνευτική πρόταση», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 131: 1-17.
- LSJ = LIDDELL, H. G. - SCOTT, R. et al. (1901): *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, Αθήνα.
- ΜΙΚΡΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, Εμμ. Ι. (1967): *Η Κρήτη κατά τους ελληνιστικούς χρόνους. Αι πολιτικά ιδία σχέσεις της νήσου μετ' άλλων πόλεων ή κρατών*, Αθήνα.
- NILSSON, M. (2004): *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής θρησκείας*, μτφρ. Αικ. ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΥ, Αθήνα [δέκατη έκδοση].
- NINIΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ, Β. (1990): «Στοιχεία για την οδική σύνδεση της Λισού με την Υρταίνα και την Έλυρο», *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Τόμος Α2, Τμήμα Αρχαιολογικό, Χανιά, 49-57, πιν. 5-12.
- NINIΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ, Β. (1995): «Υπαίθριο ιερό στα Τσισικιανά Σελίνου (Ν. Χανίων)», *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Τόμος Α2, Τμήμα Αρχαιολογικό, Ρέθυμνο, 681-689, πιν. ΞΘ' - ΟΣΤ'.
- NINIΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ, Β. (2003): «The Bull and the Sanctuary of Poseidon at Chania, Crete», *Toros / Bulls: Image and Cult in the Mediterranean*, Exhibition in Barcelona 14.11.2002 - 06.03.03, Ajuntament de Barcelona, 236-243, 252, 270, 339-348.
- ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, Ν. Δ. (1988): «Η θεά Δήμητρα "σύνναος" του Ποσειδώνου», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 127: 1-14.
- PERKINS, J. W. (1951): «Tripolitania and the Marble Trade», *The Journal of Roman Studies* 41 (Parts 1 and 2): 89-104.
- ROESCH, P. (2007-2008): *Les Inscriptions de Thespies*, Fasc. I-XII, Concordances. Édition électronique mise en forme par Gilbert ARGOUD, Albert SCHACHTER et Guy VOTTÉRO, et publiée sous l'égide de l'UMR 5189 - HiSoMA (Histoire et Sources des Mondes Antiques), Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux - Lyon.

SEG = *Supplementum Epigraphicum Graecum*.

SGDI = *Sammlung der Griechischen Dialekt-Inschriften*.

ΣΚΟΡΔΟΥ, Μ. (2017): «Κυκλοφορία νομισματικών κοπών στη δυτική Κρήτη», *Το Νόμισμα στην Πελοπόννησο. Νομισματοκοπία, Εκονογραφία, Κυκλοφορία, Ιστορία, από την Αρχαιότητα έως την Νεότερη Εποχή. Πρακτικά ΣΤ'Επιστημονικής Συνάντησης*, Οβολός 10, τ. Α', 205-216.

SPORN, K. (2002): *Heiligtümer und Kulte Kretas in klassischer und hellenistischer Zeit*, Heidelberg.

THREATTE, L. (1980, 1996): *The Grammar of Attic Inscriptions, vol. I, Phonology, vol. II, Morphology*, Berlin - New York.

